له فه‌لسه‌فه‌ی ئیستاتیک

نووسینی: ابن خلدون
گۆڕینی و ئاماده‌کردنی: جلیل کاکه‌وه‌یس

"وا ..

مرۆڤ پێویستە ماوەو کاتی بیرئارامی هەبێت بۆ ئەوەی بپرسێت : بۆچی برێ شت جوانەو هەندێکی تر خەوش‌دارە ؟ بۆچی ؟ لەئەنجامی لێکۆڵینەوە لە نهێنی‌یەکانی هونەری رەسەن‌دا لەعاست ئەم پرسیارەدا رامام :

بۆچی جوانی‌یەکی هونەری لە چیرۆکێك یان فلیمێك یان تابلۆیەك‌دا دەبینین‌و لە هی دی‌دا نای‌بینین ؟ پرسیارێکی کۆن‌و دژوار دێتەکایەوە . ئایا جوانی خەسێتێکی هەمیشەیی‌یە لە شتی جوان‌دا ؟ یان گەوهەرێکی سەربەخۆی خودی خۆیەتی‌و بوونێکی سەربەخۆی لاوەکی لە دەروونی مرۆڤایەتی‌دا هەیە ؟ رەخنەی کۆن لەو باوەڕەدایە کە جوانی خەسێتێکی هەمیشەیی‌یە لە شتی جوان‌داو بە جوانی‌یەکەیدا هەڵ‌دەدات . وە وەڵامی چۆنێتی ئەو جوانی‌یەش بە کەرەسەی رەوانبێژی دەداتەوە .

ئەو هەڵگەڕانەوەیەی کە رەخنەگری ئینگلیز (ئیڤۆر ریتشاردز) بەرپای‌کرد . ئاماژەکردنێك بوو لە پەیوەندی نێوان خۆیەتی‌و بابەت‌دا هەروەها ئاوێتەبوونی دەروونی مرۆڤایەتی بە لایەنی تایبەتی بەرهەم هێنانی داهێنانی هونەری‌و هەستکردن بە جوانکاری دروست‌دەکات . بۆیە زانستی دەروونی خستە سەر خەرمانی رەخنەی ئەدەبی‌و داوای دووبارەکردنەوەی نووسین (هونەری) بەگشتی کرد .

جوانکاری جۆرێکە لە سۆفێتی :-

داهێنانی هونەری لای زۆربەی داهێنەرەکان رەگەزێکی سۆفێتی تێدایە ، بۆئەمە ماوەیەك لە عاست ووشەکانی بویژی یۆنانی (نیکۆس کازانزاکی) وەستام . . کازانزاکی باسی چۆنێتی داهێنانی هونەری دەکاو دەڵێ : (شتی وام لێ روو دەدات کە ئەوپەری ساکاری‌یە . لەوانەیە ببینی کرمی ئاوریشم کاتێ تاڵە ئاوریشمەکە دەچنێ : بەدرێژی مانگێك گەڵا تووەکە بەتامەوە دەخوات تا دەی‌گەیەنێتە قەوارەی قامکۆکەیەك . لەپڕ لە خواردن دەوەستێ لە سپیە وەدەگۆڕی بە بۆرو زەردێکی زەرد . گۆڕانێکی سەیر لە بوونیدا روودەدات ئەو پێستە تەنکەی تەنکتر دەبێتەوە . ناوەوەی هەموو دەبێت بە تاڵە ئاوریشم . سەری بادەداو هێدی هێدی بەدەوری خۆیدا خول‌دەخوات . لە دەمی‌یەوە تاڵێك دەردەچێت هەر ئەوەتە دەبینرێ . داوەکان دروست دەبن . پاش چەند رۆژێك ئەم خانووچە ئاوریشمینە بە وەستایی‌یەکی بێ وێنەوە دروست دەبێت . کرمەکە لە هەموو لایەکەوە دەرگا لەسەر خۆی دادەخات . مردوو ئاسایی تیابدا رادەکشێ‌و چاوەڕوانی بەهار دەکات . لەلای پێشەوەی خانووچەکەوە گۆڕی کرمەکە کون دەبێ‌و پەپوولەیەکی سپی لێ دەردەچێ کە دوو چاوی بچکۆلەی رەشی هەیە ! . .

منیش وەکوو ئەو کرمە ئاوریشمە خۆم دەبینم کاتێ کە کتێبێك دەنووسمەوە . هەست بە یاسایەکی پەنامەکی دەکەم کە مرۆڤی داهێنەر هەڵ‌دەسورێنێ هەروەکو چۆن کرمی ئاوریشمی چالاك هەڵ‌دەسورێنێ . ئەم دوو داهێنانە بەکانگیر دەکەم . داهێنانی خانووچکەی ئاوریشمین‌و نووسینەوەی رۆمان . .)

زانستی دەروون دەڵێت : لە کاتی داهێنان‌دا یان کاتی دەرکەوتنی تیشکی سروش (إلهام)و بووکی شیعر . هۆشی بەئاگای هونەرمەند لەگەڵ هۆشی نەست (اللاوعي)دا تێکەڵ‌دەبێت . هەروەها وێنەی بیری گردەوەبوو وە خەوی پەنامەك تێکەڵ بە شەپۆلی هەستی ووریا دەبێت . لێرەدا زمانی خەوبینین‌و زمانی ئاخافتن بەکانگیر دەبن‌و دەربڕینێکی شاعیرانە دروست‌دەکەن . . (ئەنیرۆدها بەهاری سەرن)ی توژەرەوەو سۆفی هندۆکی لە لێکۆڵینەوەیەك‌دا لەسەر زمانو جەفەنگی (رەمزی) لە ئایین‌دا دەڵێت :

(زمانی سۆفێتی ئایینی بەندبوارێکی توندی لەگەڵ زمانی شیعردا هەیەو رووی لێکچوونیشیان هاوبەشی شاعیریتی (واتا

دەرخستنی هەستی مرۆڤایەتی)و نواندن (دەرخستنی کێشەی نێوان هۆش و ڤیان و خۆراگرتن .)ە

ڕێکار (مستوی) و مەودای زمان :—

لەبەر ئەوەی زمان دوو زمانە . . واتا لەبەر ئەوەی زمان ناوەرۆکی هەڵچوون و ناوەرۆکی ژیری هەیە . . بۆئەوەی باش لەمە بگەین دەگەڕێینەوە سەر لێکۆڵینەوەی چۆنێتی فێربوونی منال ، واتا منال چۆن ئاخاوتن لە دایك و باوکی‌یەوە فێردەبێت . .

منداڵ لە مەڵبەندی قەڵاچۆکردنی نەخوێندەواری فێری ئاخاوتن نابێت بەڵکو لەنێو خێزاندا فێردەبێت ، تەنانەت ئاژەڵیش توانای کەمە فێربوونێکی هەس ، بەڵام شێوەی ئەم فێربوونە چۆنە ؟

فێربوون لە ڕێگای کڵپەسەندنی سۆزەوە پەیدادەبێت . . ئەگەر بە منداڵێك بڵێین : وەرە : لەگەڵیشیا زەردەخەنە بنوێنین و باوەشی بۆ واز بکەین ، یەکسەر تێ‌دەگات کە ئەم بانگ‌کردن و نواندنە نیشانەی خۆشەویستی‌یە ، بەڵام ئەگەر پێی بێژیت : برۆ : لەگەڵیشا چارە لێك بدەین ئەوا لە ڕێگای دووبارەکردنەوەوە تێ‌دەگات ئەم ووشەیە مانای توورەیی‌یە . یان بە بارێکی دیدا ئەو توورەبوون دەزانێت پێش‌ئەوەی واتاکەی فێربێت . .

ئاژەڵیش بە هەمان شێواز فێردەبێت ، لە کتێبی (زمان و بیر لەلای منداڵ)دا نووسین مامۆستا (جان بیاجێ) دەبێژێ هزرو بیری مرۆڤ دەکات بە دوو بەشەوە :—

یەکەم — هزری ناخ و خۆیەتی

دووەم — هزری ئاراستەکردن .

خەسێتەکانی بەشی یەکەم بریتی‌یە لە بیرێکی خەیاڵاوی گەڵاڵە نەکراو کە پەیوەندی بەشتی ناماقوڵەوە هەیەو لە بەرکارهێناندا وێنەی خۆیەتی و شێوازی کەسێتی بەکاردەهێنرێت کە توانای گواستنەوەو بەیەك‌گەیشتنی نی‌یە لەگەڵ کەسانی تردا . . ئا ئەمەیە بیزی منداڵی و بیری خەوبینین و ئەفسانە . . بەڵگەش بۆ بەشی دووەم ئەگەر بە منداڵێك بڵێین : سەربەستی . .

هیچی لێ تێ ناگات ؟ چونکە سەربەستی چەمکێکی واتایی‌یە کەچی بە بارێکی دیدا تێ دەگات ، بۆ نموونە ، ئەگەر پەلەوەرێك بخەینە نێو قەفەزێکەوە لەپاشا بە بەرچاوی منداڵەکەوە پەلەوەرەکەمان ڕەهاکردو پێمان ووت : ئەم باڵندەیە بەندبوو ئەوا ئێستا ئازادە . .

بەم جۆرە شتی واتایی تێ‌دەگات هەر وەکو چۆن مرۆڤ لە سەرەتاوە فێربووە . . کەواتا دەبرین بە نواندن و دەست‌نیشانکردن و وێنە بنەمای هەموو فێربوونێکە لە گشت هونەرێکدا ! . .

وێنەش چ بە ڕەسم‌کردن بێت و چ وێنەی ئەدەبی بە ووشە بێت کە مەبەست و ئاماژەو هەڵچوون بە هەموو هونەرەکان دەبەخشێت ، وێنەش ئامرازی دەبرینی هونەری‌یە . . ئەو وێنانەی کە زۆربەی خەڵك تێی‌دەگەن بێگومان ئەو وێنانەن کە لای ئەو کۆمەڵەی تیایدا دەژێت ئاشنان و وێنەی هونەریش وێنەیەکی کۆمەڵایەتی‌یە .

زمان ئامرازی دەبرین و بەیەك گەیشتنە لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵ‌داو ڕەنگدانەوەی وێنەشە هەندێ زمان هەن تا ئێستا لە قاوغە کۆنەکەی خۆیاندا ماونەتەوەو ، تەنها وێنەیان گۆڕیوە بە ڕەمز وەکو (زمانی چینی و یابانی) . زمان دەردانێکی (إفراز) کۆمەڵایەتی‌یە ، هەموو ووشەیەك بریتی‌یە لە بنکەیەك و سۆزی تیا هەڵدەچێ ، شاعیرەکانیش ئەم لایەنە باش شارەزان بۆیە فرە بە پەرۆشەوەن لە هەڵبژاردنی ووشەی کاری‌گەردا .

قاڵبی جەفەنگی لە زماندا بریتی‌یە لە هێمای دەرەوەو بە هەموو کەسێکی ئاشنا دەکات ، بەڵام ناوەرۆکی سۆزو هەڵچوون کە بریتی‌یە لە ڕەگەزەکانی ناخی ناخەوەو بەتوندی پێوەی دەلکێ . . لەوانەیە بیانی‌یەك بە ئاسانی فێری زمانێکی دی ببێت بەڵام ناوەرۆك و سۆزو هەڵچوونی زمانەکەو جی‌گۆڕکێی سێبەری ووشەکان فێر نابێت مەگەر بە پراکتیکێکی دوورو درێژ نەبێت .

ئاستەنگەکە لەوەدایە کە هەست‌کردنی شتێکی تایبەتی‌یەو بیرکردنەوەش زێتر : چۆن دەتوانرێ هەموو تایبەتی‌یەك بکرێ بە گشتی ؟ لێرەدا ڕۆڵی زمان قووت دەبێتەوە کە مێژووی دوورودرێژی کۆمەڵ دروستی کردووە ، بۆئەوەی لە بیرێکی ویژدانی ئاراستە نەکراوەوە بگۆڕێ بە بیرێکی جوڵاوو کاری‌گەرانە تا هەموو کەسێك پێش‌وازی لێ بکاو پێشی هەڵبچێ . .

ئاستەنگی دەربرینی هونەری :—

مەسەلەی دەربرینی هونەری تەنها گۆڕینی بیر نی‌یە لە تایبەتی‌یەوە بۆ گشتی بەڵکو هەر بۆگشتی‌یە بەمەرجێ دەست بە سیمای تایبەتێتی و زاتی‌یەوە بگیرێ . گیروگرفتی دەربرینی هونەری بریتی‌یە لە برینی بۆشایی نێوان ڤیانی دەربرین و توانای دەربریت بەشێوەیەك ختووکەی هەست بداو هەست بە جوانی‌یەکەی بکرێ . ئەم بۆشایی‌یەش گەرەکە ڕاستی و خەوبینین لێك بدات و ڕاستی‌یەکەش بە باڵی خەیاڵ بفرێ و خەوبینینەکەش گەشەبکات . . (داهێنانی هونەری لە کۆکردنەوەو

ووردبوونەوەو خستنەسەردایە ، بابەتی تازە لەدایك دەبێت ، بۆئەوەی شتی بێ کۆتایی‌و بێ سنوور بەهۆی کۆتایی‌و سنووردارەوە دەربڕێت ، بەهۆی وێنەیەکی هونەری‌یەوە باسی ڕاستی‌یەکی هونەری بکات . . ڕێباز ببێتە پێوەری سروشت . کاتێ کە دەڵێن ئەدەبی ڕەسەن لە ژیان ڕاستگۆترەو شیعریش لە مێژوو ڕاستگۆترە تەنها بۆ دەرخستنی باسەکەی پێشوو .)

ئەگەر دەروون‌و ناخی مرۆڤایەتی چوارچێوەیەکی ژیری‌و ناوەرۆکێکی ئارەزوومەندی هەبێت ئەوا هەموو هونەرێك ڕەگەزی ژیری تێدایە کە پێی دەبێژن ناوەرۆك یان مەبەست‌و حەزو هەڵچوون . . .

سەرچاوەی هەست‌کردن بە جوانی‌و پێوەرەکانی تەنها لە هۆش‌دا نی‌یە بەڵکو بەشێوەیەکی پەنامەکی لە دوورترین پێچ‌وپەنای هەست‌و نەست‌دا هەیە . . . یەکەم جار مرۆڤ وێنەی کێشا پێش‌ئەوەی مەبەست دەربڕێت ، منداڵیش هەمان شت دەکات . لە مۆزیقادا چێژ لە ئاوازەکەی وەردەگرین پێش‌ئەوەی هامۆنی بزانین ، هەر بە مۆزیقاش هەڵ‌دەپەڕین بەرلەوەی ناوەرۆکی سۆزەکەی تێ‌بگەین . . هەر لە مێژە چێژمان لە شیعر وەرگرتووە پێش‌ئەوەی مەبەستی شیعر بزانین چی‌یە !

مرۆڤ کاتێ دەستی‌کرد بە وێنە کێشان وەکوو جۆرێك لە جۆرەکانی چالاکی ڕۆژانەی گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە کەڵکێکی لێ وەرگرتووە ، وە لەگەل گەشەکـردنی هۆشی مـرۆڤدا هەست‌کردنیش بە ئامانج‌و ناوەرۆك گەشەی‌کرد . داهێنانی وێنە بە هاندانێکی کەسێتی بۆ دەربڕینی کەسێتی‌یەکە دەستی‌پێ‌کرد . لەوەودوا گۆڕانی بەسەردا هات‌و بوو بە ئامانج بۆ کارکردنە سەر هەستی کەسانی دی‌و ویژدانی کەسانی دی . ئەمەش چێژێکی تازە بوو کە مرۆڤ لەنێو کۆمەڵگا گەورەکاندا ژیاو . دۆزی‌یەوە . لەو کاتەیدا مرۆڤ ئاستەنگی یەکان‌گیرکردنی ڕوخسارو ناوەرۆکی هاتە پێش کە ئەمیش گیروگرفتی دەربڕینە ، خەڵکی گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە هەموو کارێکی هونەری بریتی‌یە لە کورت‌کردنەوەی هەڵوێستێکی مرۆڤایەتی‌و کۆمەلایەتی تایبەتی لەو ژینەوارەدا (واتا لە سروشت‌و لەو کۆمەڵەی کە هەیە .)

وە ئەم باری هەڵوێستەش یان شۆڕش‌گێڕانەیە یاخود بێ‌دەنگی‌یە یان پاکانەکەرە . . گرنگ ئەوەیە کە دەربڕین ڕووبەڕووی ئاستەنگی ئیلتیزام بووەوە ، لە کاتێك‌دا کە نووسەر یان وێنەکێش یان سینەماگەر دەیەوێ کار لە ویژدانی خەڵکی بکات پێویستە کارەکەی هەڵگری نامەیەك بێت ، لەم لایەنەوە شتێکیان پێ ڕادەگەیەنێت یاخود سەرنجیان بە بارێکدا ڕادەکێشێت : لێرەدا ناوەرۆك بوو بە ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی (ئیستاتیك) . ڕەگەزێکە بەهیچ جۆرێك لە ڕووخسار دانابڕێت هەر وەکو چۆن بۆن لە گوڵ جیا نابێتەوەو کەسێتی مرۆڤیش لە لەشی جودا نابێتەوە . گریکەکان یەك‌گرتنی جوانی‌و خێرو چاکەیان بە پێویست دەزانی . لەبارترین نزاو پارانەوەیان ئەوە بوو : (خوایە جوانی‌یەکیان پێ ڕەوا ببینە تێکەڵ‌بێت لەگەڵ خێرو چاکەدا .)

لە هەمان کات‌دا نزایەکی بەسۆزی (ئوراتوریۆ) سەمفۆنیای نۆیەمی بتهۆفن بوو . . تەنانەت ئەمە لە جوانی مرۆڤیش‌دا دێتەدی چونکە ژنی ڕوخسار شۆخ‌وشەنگ بەهۆی حەز (غریزة)ەوە پیاو بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت چونکە سروشتی بایۆلۆژیمان وای کردووە کە مەرجی تێرکردنی حەزەکانمان تێرکردنێکی تەواوبێت دیارە ئەمەش خۆی لەخۆیدا مەرجێکی جوانی لەشە یاخود ئەو- هەستەیە کە یەکەم جار جوانی ڕوخسار دەردەخات ، بەلام هەستی کۆمەلایەتی مەرجێکی واتایی خستە سەر جوانی ئەویش ڕەوشتە کە بریتی‌یە لە کۆمەڵێك یاسای کۆمەلایەتی . . چونکە یاسای جوانی وەکو هەر چەمکێکی تری مرۆڤایەتی لە ئەنجامی هەڵس‌وکەوتی مرۆڤ لەگەڵ ژینەوارەك‌یدا بەردەوام گەشەدەکات .

بە کورتی - هەموو هونەرەکان لە ڕووخساردا یەك‌دەگرنەوە لەو کاتەیدا کە لە ڕەگەزە هاوبەشە بەدلا چووەکاندا لەنێو کۆمەل‌دا ڕووبەڕوو دەبنەوە ، چونکە تێکرا دەست‌کردنی حەزو هۆش‌و شتی خۆرسکی مرۆڤن ، هەموو هەڵقولاوی داهێنانێکن کە خودی مرۆڤ دەردەبڕن بەمەرجێك کۆمەلە لێی تێ‌بگات . کردووەوەیەکە بۆ پێك‌هێنانی ئەزموونی ناخی مرۆڤ ئاراستە دەکرێت لە چوارچێوەی شێوازێکی کۆمەلایەتی (لە بازنەی زمان‌و ویژەو وێنە کێشان‌و هونەری تەشکیلی) ئەم کارەش ناگاتە چلەپۆپە تا کەسانی دی چێژ لە بەرهەمی ئەو داهێنانە هونەری‌یە نەبینن چونکە هەر هونەرمەندێك بریتی‌یە لە باوەڕنامەیەك بۆ گونجاندنی مرۆڤ‌و سروشت . وە بۆ گونجاندنی حەزو هۆش لەنێوان زات‌و بابەت‌دا

تێبینی : ئەم ووتارە لە گۆڤاری (القلم) ژمارە «٢» سالی ١٩٦٧ وەرگیراوە